

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2018

ARAŐTIRMA

Research

Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet İle İlgili Durumu

Mustafa Taş

Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Kur'an-I Kerim Okuma ve Kıraat İlimi Ana Bilim Dalı

m_tas23@hotmail.com | https://orcid.org/0000-0001-9730-3291

Geliş Tarihi / Received: 09.10.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 17.12.2018

Öz

İmam Müslim (ö. 261/875), el-Câmi'u's-sahih adlı eseri ile hocası Buhârî gibi tanınmış bir âlim olmakla birlikte onun ricâl alanında da eserlerinin olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Müslim'in söz konusu edilen eseri dışında et-Tabakât, Kitâbu'l-kunâ ve'l-esmâ ve el-Münferidât ve'l-vuhdân isimli çalışmaları vardır. Bu eserlerde Müslim, râvileri değerlendirmekle birlikte onun ricâl değerlendirmelerinden bir kısmı cerh-ta'dil eserlerinde nakledilmektedir. İmam Müslim râviler hakkındaki tenkit ve değerlendirmelerine güvenilen cerh-ta'dil âlimlerinden kabul edilmektedir. Müslim'in cerh-ta'dil metodunu tespit için onun Ehl-i bid'at râvileri ile ilgili tavrını ortaya koymak önem arz etmektedir. Bu çalışmada bir kısım ulemâ tarafından İmam Müslim'in el-Câmi'u's-sahih adlı meşhur eserinde Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râviler incelenmiş, diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle mukayeseli olarak araştırılmıştır. Bu şekilde râvinin adâlet sıfatını zedeleyen bir unsur olan bid'at konusunda Müslim'in nasıl bir metot ortaya koyduğunu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Müslim, Cerh-Ta'dil, Ehl-i bid'at, Metot.

Müslim's Method Related to The Tellers of Opponent

Müslim Imam (d. 261/875) is a well-known scholar with his work named al-Jami al-sahih like his teacher who is Bukhari, and it is seen rahat he has got the works in the field of dignitaries. So Müslim produced studies with the names of et-Tabakât, Kitâbu al-kunâ ve al-asmâ and el-Münferidât ve al-vuhdân, including the aforementioned work. Müslim evaluates the tellers in these works, and a part of his dignitaries evaluations is given in the works of cerh-ta'dil. Namely, Müslim is accepted as one of the cerh-ta'dil scholars that his criticism and evaluations about the tellers are relied upon. It is important to reveal Müslim's attitude related to the tellers of opponents for the determination of his cerh-ta'dil method. In this study, the tellers who are reviewed as opponents are studied on his famous work with the name of al-Jâmi al-sahih by the ulama, and it was comparatively searched by the other critics' evaluations. So it was tried to be determined about what a method Müslim revealed about the different judgement or principle which is a negative factor on the quality of justice.

Keywords: Hadith, Müslim, Cerh-Ta'dil, Opponents, Method.

Atıf / Cite as

Taş, Mustafa. "Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet İle İlgili Durumu". *Marife* 18/2 (2018): 607-631. <https://doi.org/10.33420/marife.468680>.

Giriş

Süyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi bazı âlimler, Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inde bid'at ehlinde olmakla tenkit edilen bir kısım râvilerden hadis tahrir etmesinden dolayı onu tenkit etmişlerdir. Çünkü onun eserinin kıymeti dolayısıyla bu durum zedeleyici bir unsur olmaktadır. Nitekim Müslim'in eserinde sika râvilerden hadis tahrir ettiği malumdur. Ancak bu râvilerden bazıları bid'at ehlinde olmakla itham edilmişlerdir.

Münekkitlerin bir râvi hakkında farklı hükümler vermesi keyfi olmayıp, bir münekkidin bilmediğini diğerinin biliyor olmasından veya aynı münekkidin bir şahıs hakkında değişik zamanlarda farklı bilgiler elde etmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer sebep ise tenkit hususunda titizlik açısından hadis münekkitlerinin farklı tavır içinde bulunmalarındır.¹ Zira râviler hakkında verilen hüküm içtihadîdir. Nasıl ki fukahâ içtihat ederek farklı hükümlere ulaşmışlarsa münekkitler de ricâl hakkında verdikleri hükümlerle farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.²

İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1456) bu konudaki değerlendirmesini burada zikretmenin önemli olduğunu düşünüyoruz: "Buhârî ve Müslim'in kendi şartlarına göre herhangi bir râvi hakkında verdikleri bir hükmün kesinlik arz ettiğini söyleyemeyiz. Zira onların verdikleri hükümlerin de gerçeklerle uyuşmaması mümkündür. Zira Müslim'in *es-Sahîh*'ine aldığı pek çok râvi cerhe uğramaktan kurtulamamıştır. Aynı şekilde Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde zikrettiği bazı râviler cerhe uğramıştır. Buna göre râviler hakkındaki hükmün ulemanın içtihadına göre farklılık arzettiği görülmektedir. Aynı durum râvilerde aranan şartlarda da geçerlidir. Zira bir muhaddisin öne sürdüğü bir şart başka bir muhaddis tarafından kabul görmeyebilir."³

Aşağıda bid'at ile ilgili kısa bir girişten sonra Ehli bid'attan hadis rivayeti konusunda ulemanın değerlendirmelerine yer verilecektir.

1. Bid'at (Bid'atu'r-râvi)

Bid'at sahibi olmak da râvinin rivayetini etkileyen adâlet ile ilgili kusurlardan birisidir. Bid'at, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama anlamına gelmektedir.⁴ Hadis terimi olarak bid'atü'r-râvi

¹ Ahmet Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar* (İstanbul: MÜFAV. Yayınları, 1998), 21; Abdülaziz Ahmed el-Câsim, "Davâbitü ehlü'l-cerh ve't-ta'dîl fi takdîmi'r-ruvât ba'dîhim 'alâ ba'd", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, 1426/2005, 18, 459-491.

² Bk. Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebü Gudde, trc. İbrahim Canan (İzmir: Silm Matbaası, 1982), 56; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, 21; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2005), 165.

³ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadir* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.), I: 445.

⁴ Arapça'da "icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek" anlamlarına gelen "بَدَعَ" kökünden türeyen bid'at "daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhtes) şey" anlamına gelir. bk. Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435), 55; İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru-sadr, ty.), VIII: 6; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b.

şeklinde kullanılmakta ve hadis rivayet eden kimsenin bid'ata nispet edilmesi ve onun bid'at ehlinde sayılması kastedilmektedir.⁵

Ehli bid'at akli esas alıp nasları te'vil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler şeklinde tarif edilmiştir.⁶ Ehli bid'at teriminin ne zaman ortaya çıktığı ve ilk defa kim tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte rivayete göre Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ehl-i sünnet'in yanı sıra Ehl-i bid'at tabirini de kullanmıştır.⁷ Ayrıca Ehl-i bid'at'tan olmanın cerh-ta'dîl ilminde bir ilke olarak kullanılmasıyla ilgili olarak İbn Sîrîn'den (ö. 110/729) nakledilen, "Önceleri isnaddan sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca râvilerinizin adlarını söyleyin denmeye başlandı. Böylece sünnet ehline bakılıp hadisleri alınmaya; bid'at ehline ise bakılıp hadisleri alınmamaya başlandı."⁸ sözü ile "Bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin."⁹ şeklinde meşhur iki rivayet bulunmaktadır. Bu şekilde iki çağdaş âlimden nakledilen bid'at kavramıyla sünnete uygun olmayan fiil kastedilmiştir. Ayrıca İbn Sîrîn ve çağdaşlarının sünnet ve bid'at kavramını birbirinin zıddı olarak pek çok kez kullandıkları da ifade edilmiştir.¹⁰

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) halifeliği döneminden itibaren İslam toplumunda büyük parçalanmalara ve birbirine zıt siyasî fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan bazı fitneler zuhur etmişti. Ortaya çıkan mezheplerden her biri kendi görüşlerinin Kur'an'a ve sünnete uygunluk gösterdiğini, muhaliflerinin ise sonradan zuhur eden bid'at grupları olduğunu savunmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerine göre ise Cehmiyye, Havâric, Mürcie, Şîa, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkalar Ehl-i bid'at olarak kabul edilmiştir.¹¹

→

Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385), XX: 309-311; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît (İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ty.)*, 43. Bid'atin hangi manalarda kullanıldığı hakkında bk. Rahmi Yaran, "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1992), 6: 129; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV. Yayınları, 1992), 39; Ahmed Demirci, "Bidatçılık", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, Kayseri 1988, 71.

⁵ Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV., 2013), 105.

⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV. Yayınları, 1994)*, X: 501; Rahmi Yaran, "Bid'at", VI: 131.

⁷ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420/1999), "Mukaddime", 23.

⁸ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430)*, "Mukaddime", 5; Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ty.), *es-Sünen* (Kitâbü'l-İlel), 51; Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-va'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Kahire: Dâru'l-fikr, 1984/1404), 209; Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2012/1433), 122; İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdîrrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn İtr (Dâru'l-melâh, ty.), I: 51.

⁹ Müslim, "Mukaddime", 7; Hatîb, *el-Kifâye*, 121-122.

¹⁰ Bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis (Ankara: Otto, 2012)*, 297.

¹¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999/1419), 47-60; Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ty.), 31; Yavuz, "Ehl-i Bid'at", X: 501-502; Yaran, "Bid'at", VI: 131.

1.1 Ehl-i Bid'atten Hadis Rivayeti

Râvinin bid'at sahibi olması, rivayetini etkileyen kusurlardan biridir. Bid'at, sahibini ya küfre ya da fiska götürür.¹² Bundan dolayı bid'at ile suçlanmak ağır bir ithamdır. Cerh-ta'dîl âlimleri bu nedenle bir râvinin bid'at ehli olup olmaması noktasında dikkatli davranmışlardır.¹³

Ehli bid'atin tekfiri konusunda görüş birliği bulunmamakla birlikte cumhur, zarûrât-ı diniyyeden¹⁴ herhangi birini inkâr edenlerin, yani Galiyye¹⁵ ve ona bağlı bütün fırkaların tekfir edilmesi gerektiği hususunda birleşmiştir. Zarûrât-ı diniyyeyi kabul etmekle birlikte bunların herhangi birini ortadan kaldırma sonucunu doğurmayan yorumları benimseyenleri ise tekfir etmemişler, onları sadece İslam'ın dosdoğru yolundan sapmış gruplar (fırak-ı dâlle) olarak görmüşlerdir.¹⁶ Bu nedenle cerh-ta'dîl âlimleri içerisinde Kaderiyye mezhebine mensup olmayı küfre götüren bid'at olarak kabul edenin olmadığı ifade edilmiştir. Hatta aynı âlimler taassup derecesinde bağlılık ve her fırsatta propagandasını yapmak söz konusu olmadıkça Şîa da dâhil herhangi bir mezhebin görüşlerini paylaşmanın da sahibini dinden eden bid'at olmadığını belirtmişlerdir. Bununla beraber Ebû Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), Âcurrî (ö. 360/970), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi selef âlimleriyle Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) gibi Eş'arî kelâmcıları Cehmiyye ve Mu'tezile'yi bazen de Şîa'ya tekfir etmişlerdir.¹⁷

Küfrü gerektiren bid'at sahibinin rivayeti, ulema tarafından kabul edilmemiştir. Zayıf bir görüşe göre kabul edilir. Bid'atle tekfir olunmayan mübtedi'nin rivayetinin kabulü konusunda ise ihtilaf edilmiştir. İbn Sîrîn ve Humeydî (ö. 219/834) gibi âlimler bid'atiyle fiska düştüğü için mutlak olarak rivayetinin reddolunacağını söylemişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şâfî (ö.

¹² İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Dimeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421), 549; Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Guddê, trc. İbrahim Canan (İzmir: Silm Matbaası, 1982), 215; Ayyâs, İsmâil Kâmil, "Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi kabûli rivâyete meni't-teheme bi'l-bid'ati fi'l-Câmi'i's-sahîh" (Malezya: Câmi'atu'l-Medîneti'l-âlemiyye, 2012/1436), 31-32.

¹³ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdîhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî (Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422), 126-127; Kerîme Sûdânî, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh* (Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004), 11.

¹⁴ Sübûtu ve delâleti kesin nasla sabit olan dinî hususlar. Bk. Mahmut Çınar, "Zarûrât-ı Dîniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2013), XLIV: 138.

¹⁵ Daha çok Şîa'ya mensup olan ve aşırı düşünceler taşıyan gruplar için kullanılan, İslâm toplumu tarafından tasvip edilmemeyi belirten bir terimdir. bk. Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1996), XIII: 333-337.

¹⁶ Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-cehmiyye*, nşr. Ebû Yusuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr (Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405), 103; Bağdâdî, *el-Fark*, 27; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nusayr-Abdurrahman Umeyrâ (Beirut: Dâru'l-ceyl, 1996/1416), II: 271-276; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1993/1414), I: 240.

¹⁷ bk. Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 103-104; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-zenâdika*, thk. Sabrî Selâme Şahîn (Riyad: Dâru's-sebât, 1423/2003), 12 (muhakkikin mukaddimesi); Bağdâdî, *el-Fark*, 31; Mücteba Uğur, *İmâm Buhârî* (Ankara: TDV. Yayınları, 2005), 34.

204/820) ve Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/848) göre ise mezhebini ya da mezhep ehlini desteklemek için yalan söylemeyi helal görmedikçe mübtedi'nin -ister dâî olsun isterse olmasın- rivayeti kabul edilir. Cumhura göre dâî kişilerin rivayeti kabul olunmaz, dâî olmayanların rivayeti kabul edilir. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), İbn Mehdî (ö. 198/813), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve bir rivayete göre İmâm Mâlik (ö. 179/795) bu görüştedir.¹⁸ İbn Hibbân da (ö. 354/965) "Bid'atine davet eden bid'atçının rivayetiyle ihticâc bütün imamlarımıza göre kesinlikle caiz değildir. Ben bu konuda ihtilaf olduğunu biliyorum." demiştir.¹⁹

İbn Hacer, bir bid'atle tekfir olunan herkesin rivayetlerinin reddolunamayacağı şeklindeki görüşün isabetli olduğunu belirtmiştir. Çünkü her mezhep, karşıt görüşte olanın mübtedi' (bid'at sahibi) olduğu iddiasında bulunur, onu tekfir eder. Öyle ki bu itham mutlak kabul edilirse tekfir edilmemiş kimse kalmaz.²⁰

2. Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet ile İlgili Durumu

İmam Müslim, *es-Sahîh*'inde hadisin baştan sona sikadan sikaya muttasıl senetle nakledilmesini, şazlardan ve illetten salim olmasını şart koşturmuştur.²¹ Müslim mezkûr eserinin önsözünde hadisleri üç kısma ayırmıştır: Birincisi, sağlam hafızların aktardıkları hadisler. İkincisi, hafıza ve sağlamlıkta orta halli olan mestur râvilerin hadisleri, üçüncüsü de zayıf ve metrûk râvilerin aktardıkları hadislerdir. Birinci kısımdaki hadisleri verdikten sonra ikinci kısmı oluşturanları sıralamıştır. Üçüncü kısım hadisleriyse kitabına almamıştır.²²

Hadis imamlarından bir kısmı, kâfir olmayan bir bid'atçının rivayetlerinin makbul olması için ileri sürülen bütün şartları ve sınırlandırmaları gereksiz görerek, sadece üzerinde ittifak edilen adâlet şartlarını taşımalarını yeterli görmüşlerdir. Bu şartı taşımayanların rivayetlerini reddetmişlerdir. Bid'at küfre götürücü olmadığı, râvi de İslam sınırları içerisinde kaldığı, sıdk, itkân, verâ ve

¹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 120-124; Dâ'ûr, Müyesser Receb Muhammed, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellemin fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten* (Doktora Tezi, el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2010), 16; Kerîme Sûdânî, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh* (Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004), 64. Tebeu't-tâbiîn dönemi münekkittlerinin bu konudaki metodu hakkında detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015), 115-459.

¹⁹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412), III: 63-64; a.m.f., *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393), VI: 140; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nüreddîn İtr (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 2012/1433), 114-115; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I: 53-54; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV. Yayınları, 1989), 269.

²⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 127; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 549.

²¹ Makdîsî, Ebî'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1984/1405), 86-88; Mustafa Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 311.

²² Muhammed Ebû Zehv, *Hadîs ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 402; M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 170; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), I: 38.

takva ile ma'rûf olduğu sürece kendisinden hadis alınır. Buhârî, Müslim ve diğer bazı muhaddisler bu görüştedirler.²³ Bu hususta Müslim şöyle demiştir: "Bilmiş ol ki rivayetlerin sahih ile sakimini onları nakledenlerin mutemet olanlarıyla, müttehemlerini birbirinden ayırmayı bilen herkese vacip olanlardan biri de töhmet altında olan aşırı bid'atçilerin rivayetlerinden sakınmaktır."²⁴

Muhaddis, fukaha ve usûl âlimlerinin söylediklerine göre bid'atı dolayısıyla küfre giden bid'atçinin rivayeti ittifakla kabul edilmez. Bid'atinden ötürü kâfir olmayanın rivayeti hakkında ise ihtilaf etmişlerdir. Kimileri fasık olduğundan ötürü kayıtsız ve şartsız olarak reddetmiş, kimileri de ister propagandist olsun isterse olmasın kendi mezhebini ya da mezhebine mensup olanları desteklemek maksadıyla yalan söylemeyi helal kabul edenlerden birisi olmaması şartıyla mutlak olarak rivayetini kabul etmişlerdir. Bazılarına göre ise dâî (propagandist) ise kabul edilmez, değilse kabul edilir. Bu hususta da Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde propaganda yapmayan bid'at sahibinin rivayetlerinin olması delil gösterilmiştir.²⁵

Bu hadis imamlarının aranan diğer ehliyetlere sahip bid'atçı râvilerden hadis almalarının sebebinin, sadece onların rivayet ettiği merviyâtın tamamen zayi olmamasını temin etmek ve onları muhtelif gruplara ayırarak ümmetin birliğini bozan aşırı taassubu önlemek olduğu ifade edilmiştir.²⁶

Müslim, râvinin Ehl-i sünnet akîdesinde olmasına önem vermiş ancak muhalif bir gruptan olsa bile râvi eda ve tahammülde tessebbüt ehlinde ise bu durum ondan rivayet etmesine engel olmamıştır. Yani ona göre Ehl-i bid'at olarak adlandırılan bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına bir cerh sebebi değildir. Bununla birlikte bid'at sahibinden hadis rivayeti konusundaki farklı yaklaşımların "hadis uyduran râviden uzak durma" ilkesinde birleştikleri görülmektedir.²⁷ Bu hususta Ahmed Naim (ö. 1872/1934) şöyle demektedir: "Herhalde bir rivayetin medâr-ı kabul veya reddi, râvinin zâbit ve adl olup olmaması olduğundan duât-ı Havâric'den olan mesela İmrân b. Hittân'ın (ö. 84/703) rivayetini Buhârî, Mürcie rüesasından olan Abdülhamîd b. Abdurrahman el-Himmânî (ö. 202/817) ile Ebû Hasan el-A'rec'in (ö. 117/735) rivayetlerini Buhârî ile Müslim -sikâttan olduklarına bakarak- pekâlâ kabul etmişlerdir. Ancak selef-i sâlihine sebbeden Revâfız'ın rivayetini kabul etmemekte muhaddisin hemen hemen müttefik gibi görünüyorlar."²⁸ Yani bazı muhaddisler bir râviden rivayet etmenin ölçüsü olarak râvinin mensup olduğu

²³ Abdüssettâr Abdülhamîd el-Kudsî, "Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid'atın Rivayetleri", *Hadis Araştırmaları*, trc. Salahattin Polat (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 92; Yaran, "Bid'at", VI: 130-131; Hammâd, Nafiz Hüseyin, "Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimûne bi'l-vad' dirâseten-tevsîkiyyeten", *Mecelletu's-srât*, yıl 13, 22, 1432/2011, 31.

²⁴ Müslim, "Mukaddime", 1.

²⁵ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc şerhu Sahîh'i Müslim b. Haccâc* (Mısır: el-Matba'atu'l-Mısıriyye, 1929/1347), I: 60-61.

²⁶ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* (Ankara: DİB. Yayınları, ty.), 115.

²⁷ Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, 24, 34. krş. Uğur, *İmâm Buhârî*, 34.

²⁸ Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, trc. Ahmed Naim (Ankara: DİB. Yayınları, 1987), 331. (*Tecdî Mukaddimesi*).

firkaları değil hadis rivayetine ehil olup olmamasını belirlemişlerdir. Râvi mensup olduğu mezhebin propagandasını yapmadığı ve râvinin bu mensubiyetinin de rivayetlerine herhangi bir etkisi de olmadığı sürece o râviden hadis alınmasında bir problemin olmadığı görülmektedir.

İbnü'l-Mübârek, Vekî' (ö. 197/812), Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi pek çok hadis imamı rivayetlerinde hata galip gelmeyen, hataları hakkında ihtilaf edilmiş kişilerin rivayetlerini mütâbaat ve şevâhid amaçlı rivayet etmişlerdir. Bu nedenle Buhârî ve Müslim'in râvileri iki kısımda değerlendirilmektedir: Birincisi onların şartına göre sika olup asıl olarak rivayet ettiği râvilerdir. İkinci grup ise zayıf olup mütâbaat ve şâhid olarak rivayet ettiği râvilerdir. Bu rivayetler asıl rivayetleri destekler.²⁹ Her ikisinin veya birinin güvenip dayandığı, ama râvi hakkında herhangi bir cerh veya ta'dîl ifadesi kullanılmamış bir râvi sikadır, hadisi de güçlüdür. Her ikisi veya birisi güvenip dayandığı halde hakkında eleştiri de bulunulan râvi ise ya cumhurun sika saymakta olduğu ve hakkında gereksiz biçimde konuşulan birisidir ki bunun hadisi de güçlüdür –veya yetersizliği ve hafıza durumu üzerine yapılan eleştirilerin haklılık payı vardır. Bu durumda da hadisi “sahihin en alt düzeyi” olarak adlandırılabilir hasen derecesinden aşağıya düşmez.³⁰

Adâlet ve zabt itibariyle *Sahîh'i Buhârî Sahîh'i Müslim'e* râcihtir. Çünkü Müslim'in eserindeki ricâl arasında ta'n olunanlar Buhârî'nin eserindeki tenkit edilen ricalden daha fazladır. Buhârî'de tenkit edilen râvi sayısı seksen kadardır. Müslim'de ise bu sayı yüz altmış kişiye çıkmaktadır. Adâlet, zabt ve diğer hususlar Buhârî de daha üst seviyededir. Buhârî'nin sıhhat hususunda şartı daha kuvvetlidir. Zikredilen nedenlerle *Sahîh'i Buhârî Sahîh'i Müslim'e* râcihtir. Buhârî lika şartını koymuştur. Müslim ise böyle bir imkânın varlığını ittisal için yeterli görmektedir. Yani Buhârî'nin buradaki şartı daha şiddetlidir. Yine Buhârî'nin *Sahîh'*inin şaz ve illet açısından da Müslim'in eserine üstünlüğü vardır. Müslim'de tenkit edilen hadis sayısı Buhârî'den fazladır. Müslim Buhârî'nin talebesidir. Bu hususlar Buhârî'deki ta'lîk ve terâcimlerin dışındadır.³¹ Ebû Ali en-Neysâbü'rî'nin “Yeryüzünde Müslim'in *Sahîh'*inden daha sahih bir kitap yoktur” sözü onun

²⁹ bk. Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî, *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*, tah. Zeynel'abidin b. Muhammed Belâ Ferîc (Riyad: Mektebetu advâ's-selef, 1998/1419), I: 253; İbn Hacer, *en-Nüket 'âlâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994), I: 288; İndunisiyyen Hâlid Muhammed Hassûn, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmi'i's-sahîh* (Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kura, 1424), 170; Hâşim, Mahmûd Ömer, “el-İmâmu'l-Buhârî ve eseruhu fi's-sünne”, y.y., ty., 206.

³⁰ Zehebî, *el-Mûkizâ fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, nşr: Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetu'l-matbu'ati'l-İslâmiyye, 1405/1984), 79-80.

³¹ Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 41-42; İzmirli İsmâil Hakkı, *Hadis Tarihi*, Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Darulhadis, 2002), 87-88; Ömer b. Muhammed b. Fettûh el-Beykûni, *el-Manzûmetu'l-Beykûniyye Hadis Istilahları*, Şerh: Abdullah Siracuddin, trc. Ersan Urcan (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2014), 41-42.

Buhârî'nin *Sahih*'ini görmemesi şeklinde yorumlanmıştır. Yine Mağrib'de Müslim'in *Sahih*'i Buhârî'nin *Sahih*'ine tercih edilmiştir.³²

Bundan sonraki bölümde ilk önce söz konusu mezhepler hakkında genel bilgiler verilmiş, daha sonra da Süyûtî ve İbn Hacer'in eserlerinde mezkûr mezheplere mensup olmakla tenkit edilen râvilerden Müslim'in *el-Câmi'u's-sahih*'inde rivayet edip etmediği araştırılmıştır.

2.1. Şîf Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen mezheplerden biri de Şiâ'dır.³³ Terim olarak Allah Resulü'nün (as) vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye (ö. 40/661) ve onun evladından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.³⁴ Şiîlik, Hz. Ali'yi sevmek ve onu diğer sahâbeden üstün tutmaktır. Hz. Ali'yi, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'den üstün tutanlara el-Ğâlî (aşırı gidenler) veya Râfizî denir.³⁵

Zehebî (ö. 748/1348), Şiâ içinde özellikle her yönüyle Râfizî olduğu belli olan bir şahsın rivayetinin hiçbir kıymetinin olmadığını söylemiştir. Zehebî özellikle Râfizî'lerden doğru sözlü, kendisine güvenilir bir kimseyi bulmanın imkânsız olduğunu, yalanın bunların ruhuna işlediğini, takiyye ve nifakın onlarda huy haline geldiğini ifade etmiştir.³⁶ Bu nedenle Ehl-i bid'at olan râvilerin rivayetinin kabul edilebilmesi için mezhebinin propagandasını yapmıyor olmasını şart koşanlar, Râfizîler'i bu kaidenin dışında tutmuşlardır. Onların rivayetleri propagandacı olup olmamalarına bakılmaksızın reddedilir. Çünkü onlar, görüşlerini desteklemek için yalanı mubah sayarlar.³⁷

İbn Hacer, bid'atın kişiyi ya küfre ya da fıskâ götürdüğünü ifade etmiştir. Bu hususla ilgili olarak ulûhiyetin Hz. Ali ya da başka birine hulûl ettiğine, kıyametten

³² İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 19; Zehebî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1954/1374), II: 589.

³³ Sözlükte, "tabî olmak, desteklemek; şayi olmak, çoğalmak" anlamlarındaki şeye'a kökünden türeyen Şiâ kelimesi, "tarafçı, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" manasına gelir. bk. Râzî, *Muhtâr*, 316; İbn Manzûr, *Lisân*, VIII: 188; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, 503.

³⁴ bk. Eş'ârî, Ebî'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-islamiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1990/1411), I: 65-66; Ebû Sehl İsmâil b. Ali b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî en-Nevbahtî-Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu firaki's-Şiâ*, thk. Abdülmün'im el-Hanefî (Kahire: Dâru'r-reşâd, 1992/1412), 16 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 646; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993/1414), 217; Şehristânî, *el-Milel*, I: 169 vd.; Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye (Matbaatu's-sa'ade, y.y., ty.)*, I: 35-64; Mustafa Öz, "Şiâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV. Yayınları, 2010)*, XXXIX: 111; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri (İstanbul: Şa-to ilahiyat, ty.)*, 131-155; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, ty.), 77-79.

³⁵ Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadis*, tah. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-matbu'âtü'l-İslâmiyye, 1984/1404), 233; Salahattin Polat, "Cerh ve Ta'dîlin Öznelliği", *Hadis Araştırmaları (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003)*, 61.

³⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1995/1416), I: 6. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu ilel*, I: 55.

³⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 31, 35; Zehebî, *Mizân*, I: 6; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği (Bursa: Sır Yayıncılık, 2005)*, 135.

ya da başka bir gündün önce dünyaya döneceğine inanan Râfizilerin aşırı (gulat) olanları bid'atiyle küfre girmiştir. İbn Hacer bu şekilde olan kişilerin *el-Câmi'u's-sahîh*'te asla olmadığını belirtmiştir.³⁸ Yine İbn Hacer Şîlilerden rivayeti makbul olanları ve olmayanları şöyle ayırmaktadır: “Mütekaddimûn muhaddislere göre teşeyyü' (Şîlilik), Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün tutmak, Hz. Ali ile muhalifleri arasındaki savaşlarda Hz. Ali'yi haklı, muhalifleri hatalı bulmaktır. Bazıları da Hz. Ali'yi Allah Resulünden sonra mahlûkatın en efdali sayarlar. Bu gruplardakiler vera sahibi ve dürüst olurlarsa rivayetleri reddedilmez. Bilhassa mezhebine başkalarını davet etmeyenlerin rivayetleri makbuldur. Müteaahirûn ıstılahındaki “Şîf” ise diğer ashaba buğzeden ve söven Rafizilerdir. Bunların rivayetleri makbul değildir.”³⁹

Münekkitler, Şîâ mezhebine mensup olanların bu durumlarından dolayı bazen aşırı duyarlı ve şüpheli davranmışlar, bazen aşırı Şîi olmayanların bile takiyye yapmalarını ihtimal dâhilinde görmüşlerdir. Mesela Buhârî, takiyyeyi çok kullandıkları için, Şîlilerden hadis alma hususunda çok dikkatli ve çekimser davranmış, fakat diğer bid'at mezheplerinden birine mensup olduğu söylenenlerden hadis alırken bu derece titiz davranmamıştır. Müslim'in (ö. 261/874) kendisinden rivayet ettiği ve İbn Maîn'in (ö. 233/847) sika dediği⁴⁰ Ali b. Hâşim b. Berîd'i (ö. 181/797) Buhârî'nin zayıf kabul etmesi, onun bu endişesinden kaynaklanmaktadır. Zehebî (ö. 748/1348), Buhârî'nin Ali b. Hâşim'i terk etmesini şöyle açıklamaktadır: “Buhârî'nin, Ali b. Hâşim'in hadislerini terk etmesinin nedeni, onun mezhebinde aşırı olması değildir. Asıl sebep, takiyyeyi kendilerine yöntem olarak kullandıkları için Râfizi'lerden rivayetten aşırı derecede kaçınmasıdır. Hâlbuki Buhârî Cehmiyye, Hâriciyye ve Kaderîyye mezheplerine mensup olduğu söylenen kimselerden rivayette bulunurken aynı endişeyi taşımaz. Onların bazıları bid'atlerine rağmen güvenilirliği hak etmektedirler.”⁴¹ Şu halde bir râvinin Şîlilikten dolayı cerhedildiği görüldüğünde cerhedenin müteaahirûn ıstılahındaki Şîliliği mi yoksa mütekaddimûn ıstılahındaki Şîliliği mi kastettiğini tespit edip ona göre hüküm vermek gerekmektedir. Seleften Şîlilikle suçlananların çoğu Hz. Ali'yi diğer sahâbeye tafdil eden manasına Şîi idiler. Tabiûn ve etbâu't-tabiîn arasında böyle Şîi çoktu. Böyle bir Şîlilik hiçbir zaman cerh sebebi değildir.⁴²

Şîf olarak tenkit edilen dört râvi vardır.

1. Ebân b. Tağlib (ö. 140/757): Şu'be, Şîf olduğu söylenen⁴³ Ebân b. Tağlib⁴⁴ gibi râvilerden hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'e göre Ebân

³⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 549. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, 31, 35.

³⁹ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, thk. Âdil Mürsid, İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ty.), I: 81-82.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1953/1372), 207-208.

⁴¹ Zehebî, *Mizân*, III: 160; Mus'ab b. Atâullah el-Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430), 111; Mehmet Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012), 575; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, 135-136.

⁴² Polat, “Cerh ve Ta'dilin Öznelliği”, 62.

⁴³ Burada zikredilen Şîliliğin aşırı olmadığı, hakkında nakledilen Şîlilikle ilgili rivayetin tenkit edilmesi hakkında bk. Subeyh, Mu'tez Yûsuf Cemîl, *Menhecû'l-İmâm Müslim fi'r-rivâyeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati* (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu'n-Necâh el-Vataniyye, Filistin, 2012), 36.

“sika”dır.⁴⁵ Buhârî Ebân’dan rivayet etmemiş⁴⁶ ancak Müslim ondan rivayet etmiştir.⁴⁷ Bu rivayetlerde râvinin bidatine davet eden bir durum bulunmamaktadır. Yine Müslim’in tahrirc ettiği bu rivayetlerin mütâbaat⁴⁸ olarak zikredildiği görülmektedir.⁴⁹

2. Ali b. Hâşim b. Berîd (ö. 181/797): Müslim’in kendisinden rivayette bulunduğu ve İbn Maîn’in “sika” dediği Ali b. Hâşim’i⁵⁰ Buhârî’nin “zayıf” kabul etmesinin, onun takiiye endişesinden kaynaklandığı zikredilmiştir. Zehebî, Buhârî’nin Ali b. Hâşim’i terk etmesini şöyle açıklamaktadır: “Buhârî’nin, Ali b. Hâşim’in hadislerini terk etmesinin nedeni, onun mezhebinde aşırı olması değildir. Asıl sebep, takiiyeyi kendilerine yöntem olarak kullandıkları için Râfizi’lerden rivayetten aşırı derecede kaçınmasıdır. Hâlbuki Buhârî Cehmiyye, Kaderiyye ve Hâricî mezheplerine mensup olduğu söylenen kimselerden rivayette bulunurken aynı endişeyi taşımaz. Onlar bid’atlerine rağmen güvenilirliği hak etmektedirler.⁵¹ Buhârî mezkûr râviden *el-Câmi’u’s-sahîh*’te rivayet etmemiş *el-Edebül’l-müfred*’de rivayet etmiştir.⁵² Müslim ise *es-Sahih*’inde iki hadis nakletmiştir.⁵³ Bu rivayetler de başkasına makrûn⁵⁴ ve mütâbaat olarak nakledilmiştir.

3. Fudayl b. Merzûk (ö. 169/785): Süfyân es-Sevrî ve Yahya b. Maîn’e göre “sika”dır.⁵⁵ Bununla birlikte vehimlerinin çok olduğu zikredilmiş, rivayetlerde hata ettiği belirtilmiştir.⁵⁶ Buhârî Fudayl hakkında herhangi bir değerlendirmede

→

⁴⁴ Şif olduğuna dair bk. İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi’r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1984/1404), I: 389; Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu’d-Duafâi’l-kebir*, thk. Abdülmu’tî Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1984/1404), I: 36; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şu’ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1983/1403), VI: 309. Şu’be’nin ondan hadis rivâyet ettiğine dair bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II: 296; İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Dâiretu’l-me’arifi’l-Osmaniyye, 1973/1393), VI: 67.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II: 297.

⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 81.

⁴⁷ Rivayetleri için bk. Müslim, “İman” 91, 124.

⁴⁸ Mütâbaat, bir hadisin lafızlarına veya manasına uygun başka bir hadisin, öncekinin râvisinden ayrı biri tarafından, tamamen veya kısmen aynı senedle rivayet edilmesi; böylece bu iki hadis ve râvinin birbirini desteklemesidir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 289-290; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü (İstanbul: İFAV, 2009)*, 228.

⁴⁹ Subeyh, *Menhec*, 36.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI: 207-208; Muhammed Halîfe Ali eş-Şer’, *Menhecü’l-İmâmeyni Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ve Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî fi’r-rivâyeti ‘an ricâlî’s-Şiati fi Sahîhayhima* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmi’atu Âli beyt, 2000), 188-190.

⁵¹ Zehebî, *Mîzân*, III: 160; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, 111; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 575; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, 135-136.

⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, VII: 342.

⁵³ Müslim, “Radâ”, 1444; “Adâb”, 2154.

⁵⁴ Yakın olarak demektir. Bazı râvilerin zayıf hadislerini sika olarak tanınmış bir râvinin hadisiyle birlikte zikrederek ona adeta kuvvet kazandırmak istemesi gibi bir uygulamaya denir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 209. Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde makrûn rivayetlerin yer almasının sebepleri hakkında bk. Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, “Men ehreca lehumu’l-Buhârî makrûnîn” (y.y., 2001), 366-374.

⁵⁵ İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Yahyâ b. Maîn ve kitâbuhü’t-Târîh (Dûrî rivâyeti)* (nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf) (Mekke 1399/1979), III: 272.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII: 75; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII: 316.

bulunmamıştır.⁵⁷ Müslim eserinde mütâbaat olarak Fudayl'ın rivayetlerine yer vermiştir.⁵⁸

4. Yahyâ b. Cezzâr (ö. ?): Şîf eğilimlere sahip olması nedeniyle tenkit edilen bir diğer kişi, orta yaşlı tabii tabakasında zikredilen (et-tabakatü'l-vüstâ) Yahyâ b. Cezzâr'dır. Hakem b. Uteybe, Yahya'yı "teşeyyü'de aşırı gidiyor" (يغلو في التشيع) tabiriyle tenkit etmiştir.⁵⁹ Ancak Hakem b. Uteybe'nin bu tenkidine neden olan faktörlerin Yahyâ'dan hadis alınmasına engel olmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁰

Bu râvilerden başka İbn Hacer'in *et-Takrîb* adlı eserinde Şîf olmakla itham edilen bazı râviler de bulunmaktadır. Burada bu râviler hakkında münekkitlerin değerlendirmeleri ve Müslim'in bu râvilerden rivayeti olup olmadığı araştırılmıştır:

1. İsmâîl b. Abdurrahman b. Ebî Kerîme (ö. 127/744):⁶¹ Ahmed b. Hanbel'in "sika" dediği rivayet edilmiştir. Yahya el-Kattân da onun hayırla yadedildiğini ve rivayetlerinin terkedilmediğini söylemiştir. İbn Adî onun "صدوق لا بأس به" (sadûk, la be'se bih) olduğunu zikretmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî "يكتب حديثه ولا يمتنع به" (hadisi yazılır ancak ihticâc edilmez), Ebû Zür'â da "leyyin" lafzıyla söz konusu râviyi değerlendirmiştir. Buhârî dışında bazı musannifler kendisinden rivayet etmişlerdir.⁶² İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.⁶³ Bu cerhler gayri müfesser (sebebi açıklanmamış) olduğu için ta'dîlin mukaddem olduğu zikredilmiştir.⁶⁴ Müslim'in mezkûr râviden altı rivayeti vardır.⁶⁵

2. Bükeyr b. Abdullah (ö. ?): Rafızî olmakla itham edilmiştir.⁶⁶ İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.⁶⁷ Müslim bir hadisi mütâbaat olarak ondan rivayet etmiştir.⁶⁸

3. Ca'fer b. Süleyman (ö. 177/793): "Sika", "sadûk" ve "zâhid" olmakla birlikte Şîllikle itham edilmiştir.⁶⁹ İbnü'l-Mübârek ondan rivayet etmiştir. Buhârî bazı hadislerinde muhalefet olduğunu ifade etmiştir. Yine münker hadislerinin de olduğu zikredilmiştir.⁷⁰ İbn Adî ise münker hadislerinin olmadığını, hadislerinin de

⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII: 122.

⁵⁸ Bk. Müslim, "el-Mesâcid", 630; "Zekât", 1015.

⁵⁹ Ukaylî, *ed-Duâfâ*, IV: 396.

⁶⁰ Örneğin bk. Müslim, "Mesâcid", 204; Ebû Dâvûd, "Salât", 111.

⁶¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 108.

⁶² İbn Adî, *el-Kâmil*, I: 277; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duâfâ*, I: 116; İbn Hacer, *Tehzîb*, III: 134.

⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV: 20-21.

⁶⁴ Meslâtî, Zeyneb bint Faysal Abdullah, *er-Ruvâtu'l-müttehimüne bi bid'atin venferade'l-İmâm Müslim bi'r-rivâyâti 'anhum fî Sahîhihi: Dirâse ve Tahrîc* (Yüksek Lisans Tezi, Malaya Üniversitesi, Kualâ Lumpur, 2013), 127.

⁶⁵ Bk. Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 60, 61; "Talâk", 51; "Hudûd", 34; "Eşribe", 11; "Fedâilu's-Sahâbe", 216.

⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 128.

⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI: 106.

⁶⁸ Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 187.

⁶⁹ İclî, Ebî'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetu's-sikat*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, ty., I: 268; İbn Hacer, *Takrîb*, 140.

⁷⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, ty.), II: 192; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II: 481.

makbul olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Dâî olmayan Ca'fer'den Buhâri el-Edebü'l-müfred'de hadis rivayet etmiş, Müslim ise es-Sahîh'inde on beş hadis tahrir etmiştir.⁷²

4. Hasan b. Sâlih (ö. 167/783): Şîî olmakla itham edilmiştir. "Sika" olduğu zikredilmiştir.⁷³ Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih b. Hay hakkında "سعى الرأي في الحسن بن يحيى" (Onun hakkındaki kanaati kötüdür)⁷⁴ ifadesini kullanırken Buhârî İbn Sâlih ile ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamış,⁷⁵ ondan el-Câmi'u's-sahîh'te değil el-Edebü'l-müfred'de rivayet etmiştir.⁷⁶ Müslim beş hadis ondan rivayet etmiştir.⁷⁷

5. Zazân Ebû Amr (ö. 182/798): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve Şîilikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁷⁸ "Sika" olduğu ancak çok hata yaptığı zikredilmiştir.⁷⁹ Kaynaklarda Şîilik yönüne fazla temas edilmediği görülmektedir. Bu da bu yönünün fazla aşırı olmadığını göstermektedir. İtham edilen Şîiliğin Hz. Ali'ye olan sevgi ve sohbet babından olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰ Müslim'in bu râviden üç hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. Bu rivayetlerden biri mütâbaat, diğeri de asıl olarak rivayet edilmekle birlikte mütâbaatı vardır.⁸¹

6. Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ebân (ö. 139/756): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve Şîilikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁸² Buhârî mezkûr râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁸³ Kaynaklarda Şîilik yönüne fazla temas edilmediği görülmektedir. Müslim söz konusu râviden dokuz rivayet nakletmiştir.⁸⁴

7. Ammâr b. Muaviye (ö. 133/750): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve Şîilikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁸⁵ İbn Hibbân onun bazen hata yaptığını söylemiş olmakla birlikte es-Sikât adlı eserinde zikretmiştir.⁸⁶ Zehebî, Süfyân es-Sevrî ile Süfyân b. Uyeyne'nin kendisinden rivayet ettiğini, Şîî olmakla birlikte güvenilir

⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, II: 149.

⁷² İbn Hacer, *Tehzîb*, II: 81-83. Rivayetleri için bk. Müslim, "İmân", 188, 208; "Salât", 191.

⁷³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI: 164-165; İclî, *Ma'rife*, I: 296; İbn Hacer, *Takrîb*, 161.

⁷⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I: 231.

⁷⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, II: 295.

⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, II: 248.

⁷⁷ Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 119; "Talâk", 51; "Selâm", 58; "Fedâil", 110; "Cennet", 44.

⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 213.

⁷⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV: 265; İclî, *Ma'rife*, I: 366; Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübî's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme (Cidde: Müessesetu ulûmi'l-Kur'an, 1992/1413), 400.

⁸⁰ Meslâtî, *er-Ruvât*, 143; Subeyh, *Menhec*, 40.

⁸¹ Bk. Müslim, "İmân", 29-30; "Eşribe", 50; Subeyh, *Menhec*, 40.

⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V: 111; İbn Hacer, *Takrîb*, 315.

⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebü*, V: 145-146.

⁸⁴ Bk. Müslim, "Salâtu'l-istiskâ", 17; "Hac", 233; "Cihâd", 107.

⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 408.

⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V: 268.

olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Buhârî Ammâr'dan rivayet etmemiş, Müslim ise bir rivayetine yer vermiştir.⁸⁸

8. Muhammed b. Mûsâ el-Fıtrî (ö. ?): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve Şîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁸⁹ İbn Hibbân es-Sikât adlı eserinde zikretmiştir.⁹⁰ Zehebî de tevsik edildiğini söylemiştir.⁹¹ Müslim bir rivayetine yer vermiştir.⁹²

9. Nûh b. Kays b. Riyâh (ö. 184/800): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve Şîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁹³ İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel "sika" olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân es-Sikât adlı eserinde zikretmiştir.⁹⁴ Bununla birlikte "zayıf" ve Şîî olmakla da tenkit edilmiştir.⁹⁵ Buhârî hariç Müslim ve diğer bir kısım musannifler ondan rivayet etmişlerdir.⁹⁶

10. Hârûn b. Sa'd (ö. ?): Rafizîlikle itham edilmiş ancak bundan döndüğü de rivayet edilmiştir.⁹⁷ Ahmed b. Hanbel ondan bir grubun rivayet ettiğini ifade etmiş ve "sâlih" lafzıyla değerlendirmiştir. İbn Maîn "ليس به بأس", Ebû Hâtim "لا بأس به" lafızlarıyla değerlendirmiştir. Müslim ondan bir hadis rivayet etmiştir. Bu rivayetin tahrir edilmesine sebep olarak da âli isnad zikredilmektedir.⁹⁸

11. Hişâm b. Sa'd (ö. 160/776 [?]): İbn Hacer "sadûk" olduğunu, vehimlerinin bulunduğu ve Şîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.⁹⁹ Münekkitlerden İbn Maîn "صالح وليس بمتروك الحديث", Ahmed b. Hanbel "لم يرضه وقال: ليس", Ebû Hâtim "جائز الحديث وهو", Ebû Zür'a "محله الصدق", İclî "حسن الحديث" lafızlarıyla değerlendirmişlerdir. Hâkim'e göre Müslim şevâhid olarak ondan tahrir etmiştir. Müslim'in ondan tahrir etmesinin diğer bir nedeni de çok güvenilir bir râvi olarak kabul edilen Zeyd b. Eslem'den onun rivayet etmesidir. Buhârî ta'lîk olarak rivayet etmiştir.¹⁰⁰ Müslim söz konusu râviden on bir hadis tahrir etmiştir.¹⁰¹

12. El-Velîd b. Abdullah (ö. ?): İbn Hacer "sadûk" olduğunu, vehimlerinin bulunduğu ve Şîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁰² Ahmed b. Hanbel "ليس به بأس", İbn Maîn "نفقة", Ebû Hâtim "صالح الحديث" lafızlarını mezkûr râvi hakkında kullanmışlardır. İbn Hibbân es-Sikât adlı eserinde zikretmiştir. Buhârî el-Edebü'l-

⁸⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II: 52.

⁸⁸ Müslim, "Hac", 451; İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, nşr: Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dârul-ma'rife, 1407/1987), II: 90; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII: 355.

⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 509.

⁹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII: 423.

⁹¹ Zehebî, *el-Kâşif*, II: 225.

⁹² Müslim, "Eşribe", 4.

⁹³ İbn Hacer, *Takrîb*, 567.

⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX: 210; İbn Hacer, *Takrîb*, 509.

⁹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXX: 55; İbn Hacer, *Tehzîb*, X: 433.

⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XXX: 55; İbn Mencûye, *Ricâlu*, II: 297. Müslim'in Nûh'dan iki rivayeti vardır. Bk. Müslim, "Eşribe", 33; "Libâs", 58.

⁹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 568.

⁹⁸ Müslim, "Cennet", 44; Mizzî, *Tehzîb*, XXX: 87-88; Meslâtî, *er-Ruvât*, 153.

⁹⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 572.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX: 61; İclî, *Ma'rife*, II: 328; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI: 37-38; Meslâtî, *er-Ruvât*, 155.

¹⁰¹ Bk. Müslim, "İmân", 303; "Zekât", 25, 64; "Siyâm", 109; "Büyu", 96; "Vasiyet", 3.

¹⁰² İbn Hacer, *Takrîb*, 582.

müfred adlı eserinde ondan rivayet etmiştir.¹⁰³ Müslim Velid'den iki hadisi mütâbaat olarak rivayet etmiştir.¹⁰⁴

13. Yahya b. İsa (ö. 201/816): : İbn Hacer "sadûk" olduğunu, hata yaptığını ve Şîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵ Buhârî el-Edebü'l-müfred adlı eserinde ondan rivayet etmiştir. Ebû Dâvûd, Tirmîzî ve İbn Mâce de Sünen'lerinde ondan rivayet etmişlerdir. İbn Adî rivayetlerinin mütâbiînin olmadığını ifade etmiştir. (عامه ما يرويه لا يتابع عليه) İbn Maîn "ليس بشيء" lafzını kullanmıştır.¹⁰⁶ Müslim mezkûr râviden bir hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁷

14. Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 136/753): İbn Hacer "zayıf" olduğunu yaşlanınca ihtilata uğradığını, telkin kabul ettiğini ve Şîf olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel "لين يكتب حديثه ولا يحتج به", Ebû Zür'a "هو من شعبة الكوفة ومع ضعفه يكتب حديثه", Ebû Hâtim "ليس بالقوي", İbn Adî "ليس بالقوي" ifadeleri ile değerlendirmişlerdir. Buhârî Yezîd'den ta'lik olarak rivayet etmiştir.¹⁰⁹ Müslim'in ondan bir rivayet mütâbaat olarak rivayet ettiğinin bu rivayetin de ihtilattan önce olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁰

Bu râvilerin yanında İbn Hacer ve Süyûtî dışında Zehebî gibi münekkitlerin Şîlikle itham ettiği başka râviler de vardır. Örneğin Zehebî'nin Şîlikle itham ettiği İsmâil b. Zekeriyya¹¹¹ hakkında Ukaylî'nin nakletmiş olduğu rivayetin uydurma, bâtil olduğu¹¹² ifade edilmiştir.¹¹³ Müslim mezkûr râviden mütâbaat ve şahid olarak rivayet etmiştir. Rivayetlerde Şîlikle ilgili bir durum da yoktur.¹¹⁴ Yine Zehebî'nin "sika" olup Şîlikle itham edilen Saîd b. Muhammed¹¹⁵ hakkında nakledilen Hatîb el-Bağdâdî'nin rivayeti¹¹⁶ bâtil kabul edilmiştir. Buna göre râvi hakkındaki Şîlik ithamı sabit değildir. Müslim mezkûr râviden üç rivayet tahrir etmiş, bunların ikisi mütâbaat bir rivayet de asıldır. Rivayetlerin konusu Şîlikten uzaktır.¹¹⁷

2.2. Kaderî Râviler

Kaderîyye, "kadere mensup olan, kader taraftarı"¹¹⁸ manasındaki Kaderî'den gelmekle birlikte ilk dönemlerden itibaren bu anlamın aksine, sorumluluk doğuran

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX: 8; İbn Hibbân, *es-Sikât*, X: 492; Mizzî, *Tehzîb*, XXXI: 36.

¹⁰⁴ Müslim, "Cihâd", 98; "Sıfâtu'l-münâfikîn", 11.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 595.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX: 178; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII: 218; Mizzî, *Tehzîb*, XXXI: 490; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI: 230.

¹⁰⁷ Müslim, "Fiten", 27.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 601.

¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX: 265; Mizzî, *Tehzîb*, XXXII: 138-139; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI: 288.

¹¹⁰ Müslim, "Libâs", 2; Meslâtî, *er-Ruvât*, 165.

¹¹¹ Zehebî, *Mizân*, I: 228.

¹¹² Ukaylî, *ed-Duafâ*, I: 78.

¹¹³ Subeyh, *Menhec*, 37.

¹¹⁴ Bk. Müslim, "Taharet", 279; "Salât", 406.

¹¹⁵ Zehebî, *Mizân*, II: 157.

¹¹⁶ Bk. Hatîb, *Târîh*, IX: 90.

¹¹⁷ Bk. Müslim, "Salât", 450; "Zekât", 996; "Meğâzî", 1814; Subeyh, *Menhec*, 42.

¹¹⁸ Râzî, *Muhtâr*, 457; İbn Manzûr, *Lisân*, V: 74.

fiillerle ilgili ilahî Kaderî reddedenleri ifade etmek üzere kullanılmıştır.¹¹⁹ Emevîlerin kader konusunu istismar etmesine¹²⁰ karşı ilk itiraz Suriye'de, Ma'bed el-Cühenî (ö. 80/699-83/702) ve Gaylan ed-Dımeşkî¹²¹ (ö. 126/743) tarafından gelmiştir. Buhârî ve Müslim'in rivayetine göre Ma'bed el-Cühenî Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişidir.¹²²

Kaderî olarak iki râvi tenkit edilmiştir.

1. Abdurrahman b. İshak b. Abdillâh b. el-Hâris el-Medenî (ö. ?): Kaderî olmakla itham edilmiş ve "sadûk"tur.¹²³ İbn Maîn "sika" olduğunu söylemiştir.¹²⁴ Buhârî istişhad kabilinden rivayette bulunmuştur. Müslim mütâbaat olarak bir hadis tahrir etmiştir.¹²⁵

2. el-Alâ b. el-Hâris b. Abdilvâris (ö. ?): "Sika" olduğu zikredilmiştir.¹²⁶ Müslim mezkûr râviden bir hadis rivayet etmiştir.¹²⁷

Bu râvilerden başka İbn Hacer'in *et-Takrîb* adlı eserinde Kaderî olmakla itham edilen bazı râviler bulunmaktadır. Aşağıda bu râviler hakkındaki münekkitlerin değerlendirmeleri ile Müslim'in bu râvilerden rivayeti olup olmadığı araştırılmıştır. Bu şekilde tenkit edilen beş râvi vardır:

1. Harb b. Meymûn (ö. 160/776 civarı): İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve kaderî olmakla ithâm edildiğini ifade etmiştir.¹²⁸ İbnü'l-Medînî tevsik etmiştir. İbn Hibbân es-Sikât adlı eserinde zikretmekle birlikte hata ettiğini ifade etmiştir.¹²⁹ Müslim'in Harb'dan bir rivayeti vardır. Bu rivayet de mütâbaat olarak tahrir edilmiştir ve kaderîlikle ilgili değildir.¹³⁰

2. Şeybân b. Ferrûh (ö. 235/849): İbn Hacer'e göre "sadûk" olmakla birlikte vehmetmiştir. Yine Kaderî olmakla itham edilmiştir.¹³¹ Ebû Zür'a sadûk olduğunu, Ebû Hâtim Kaderî görüşü benimsediğini ifade etmiştir.¹³² Yanında elli bin hadis olduğu ifade edilmiş, âli isnada sahip bir râvidir.¹³³ Rivayetlerinde Kaderîlikle ilgili bir durum yoktur. Müslim'in hocalarını diğerlerinden daha iyi tanıdığı da burada göz önünde bulundurulmalıdır.¹³⁴ Müslim doksan üç rivayetini tahrir etmiştir.¹³⁵

¹¹⁹ Süyûtî, *Tedrib*, 217; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 646; İlyas Üzümlü, "Kaderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2001), XXIV: 64-65; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 61.

¹²⁰ Sudânî, *Menhec*, 99; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 61.

¹²¹ Bağdâdî, *el-Fark*, 35.

¹²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII: 399; a.mlf., *ed-Duafâ*, 115; Müslim, "İmân", 1; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 62-63.

¹²³ İbn Hacer, *Takrîb*, 336.

¹²⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XVI: 522.

¹²⁵ Müslim, "Selâm", 2225.

¹²⁶ İbn Maîn, *Târîh* (Dürî rivayeti), IV: 435.

¹²⁷ Müslim, "Sayd", 1931.

¹²⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 155.

¹²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII: 213; İbn Hacer, *Tehzîb*, II: 198.

¹³⁰ Müslim, "Eşribe", 143; Subeyh, *Menhec*, 114.

¹³¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 269.

¹³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV: 357.

¹³³ Zehebî, *el-Kâşif*, I: 491; a.mlf., *Mizân*, II: 285.

¹³⁴ Meslâtî, *er-Ruvât*, 179; Subeyh, *Menhec*, 116.

¹³⁵ Bazı rivayetleri için bk. Müslim, "İmân", 54, 69; "Taharet", 27; "Hayz", 79.

3. Abdulhamîd b. Ca'fer (ö. 153/770): İbn Hacer "sadûk" olduğunu, bazen vehmettiğini, Kaderîlikle de itham edildiğini ifade etmiştir.¹³⁶ İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel "sika" olduğunu ifade etmiştir. Yahya b. Saîd ise taz'if etmiştir.¹³⁷ İbn Hibbân es-Sikat adlı eserinde zikretmiş, bazen hata yaptığını ifade etmiştir.¹³⁸ Müslim on beş rivayetini tahrir etmiştir.¹³⁹

4. Muhammed b. İshak (ö. 151/768): İbn Hacer "sadûk" olduğunu tedlis yaptığını, Şîlik ve Kaderîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰ İmâm Mâlik, "رجال دجال" (deccâllerden bir deccâl) şeklinde cerh ifadesini kullanmıştır.¹⁴¹ Buhârî ise bazı münekkitlerin onun hakkında söylemiş oldukları ta'dîl ifadelerini nakletmiş olmakla birlikte¹⁴² İbn İshak'tan ta'lîk ve mütâbaat olarak rivayet etmiştir.¹⁴³ Görüldüğü gibi Buhârî her ne kadar İbn İshak hakkında bazı ta'dîl ifadeleri aktarsa da ondan asıl olarak rivayet etmemiştir. Buhârî'nin İbn İshak'tan asıl olarak rivayet etmemesinde onun tedlis gibi birtakım eleştiriler nedeniyle tenkit edilmesinin etkili olduğu ifade edilebilir.¹⁴⁴ Müslim ise İbn İshak'tan yedi rivayet tahrir etmiştir.¹⁴⁵

5. Muhammed b. Zâide (ö. ?): İbn Hacer "sadûk" olduğunu, Kaderîlikle de itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁶ Ebû Hâtim "ليس بمعروف" ifadesiyle meçhul olduğunu söylemiş, Lâlekâî Müslim'in ondan rivayet ettiğini ifade etmiş, İbn Hacer buna vakıf olmadığını onun Osman b. Zâide ile tashif yaptığını ifade etmiştir.¹⁴⁷ Mizzî Lâlekâî'den yaptığı nakille Müslim'in mezkûr râviden rivayet ettiğini zikretmiştir.¹⁴⁸

2.3. Mürcî Râviler

Mürcie,¹⁴⁹ siyasî ve itikadî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, manevi

¹³⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 333.

¹³⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XVI: 418.

¹³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikat*, VII: 122.

¹³⁹ Bazı rivayetleri için bk. Müslim, "Mesâcid", 25, 43; "Hac", 513.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 467.

¹⁴¹ Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyan b. Cüvvân, *Kitâbü'l-ma'rifeti ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Medine-i Münevvere: Mektebetü'd-dâr, 1410/1989), III: 32. Bu tenkitler için bk. Hatîb, *Târîh*, I: 214-234; Ali eş-Şer', *Menhec*, 123-126; Mustafa Fayda, "İbn İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV. Yayınları, 1999)*, XX: 93-96.

¹⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I: 40. İbn İshak'ın güvenilirliği konusunda münekkitler iki gruba ayrılmışlardır. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII: 191-193; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI: 102-112.

¹⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX: 34; Ali eş-Şer', *Menhec*, 127-128.

¹⁴⁴ Değerlendirmeler için bk. Fayda, "İbn İshak", XX: 94; Abdullah Ünal, "İbn İshak ve Hadis Rivâyetindeki Yeri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* (2009/II), 97-113; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri (İstanbul 2008)*, 227-242.

¹⁴⁵ Bazı rivayetleri için bk. Müslim, "Salât", 213; "Cum'a", 52.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 478.

¹⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII: 260; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX: 146.

¹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXV: 207.

¹⁴⁹ "Ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelen ircâ veya "beklenti içinde olmak, ümit etmek" manasındaki recâ kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de kelimenin aslı harflerinin sonuncusu hemze olan ircâ'dan türemiş olduğu fikri tercih edilmektedir. bk. Râzî, *Muhtâr*, 218; İbn Manzûr, *Lisân*, I: 83; XIV: 309; Zebidî, *Tâc*, I: 240; XXXVIII: 127-128. "İrcâ" ve "Mürcie",

sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.¹⁵⁰

Mürcie, I/VII. asır İslam toplumunda yaşanan gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan¹⁵¹ ve hadisçilerin "Ehl-i bid'at" kapsamında değerlendirdiği fırkalardan biridir ve savunduğu düşüncelerle aynı ortamı paylaştığı Hâricîler, Mu'tezile ve Şia gibi diğer bütün fırkalarla fikrî bir mücadele içinde olmuştur. Diğer taraftan hadis âlimleri de, özellikle hadis ile ilgili bazı tasarruflarından dolayı Ehl-i bid'at olarak kabul ettikleri tüm bu mezheplere karşı bazı kontrol mekanizmaları geliştirme sürecine girmişlerdir.¹⁵²

Hadisçilerin tenkit ettiği ve cerhi gerektirdiğine inandığı ircâ, ameli imanının muhtevası içinde düşünmeyen görüştür. Ayrıca Mürcî olmakla itham edilmesine rağmen, rivayetleri hadis ilminin en meşhur kaynaklarına girmiş çok sayıda râvinin olması, ircâ düşüncesine sahip olmanın râvinin terki için tek başına yeterli olmayacağı da ifade edilmiştir.¹⁵³

Ashâbu'l-hadisın Mürcie hakkındaki kanaatlarını¹⁵⁴ göstermesi bakımından şu hadis örnek verilebilir: "Ümmetim içinde iki sınıf insan vardır ki İslam'dan nasipleri yoktur. Bunlar Mürcie ve Kaderîyye'dir."¹⁵⁵ Diğer taraftan hadisçiler yazdıkları müstakil eserler veya kitaplarına aldıkları bölümler ile Mürcie ve diğer bid'at ehli akımlara cevaplar vermişlerdir.

Mürcî olarak bir râvi tenkit edilmiştir: Abdulmecîd b. Abdulazîz b. Ebî Revvâd (ö. 206/821): Buhârî, Mürcî olduğunu ve Humeydî'nin onu tenkit ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶ İbn Hacer "sadûk" olduğunu ve hata yaptığını zikretmiştir.¹⁵⁷ Müslim bu râviden bir rivayet nakletmiştir.¹⁵⁸ Bu rivayet de başkasının rivayetine

→

kişilerin sahip oldukları kültür, içinde yaşadıkları ortam, benimsedikleri itikadî düşünce gibi amillere bağlı olarak birbirlerinden farklı şekilde tarif ettikleri terimlerdir. Bu tarifler için bk. Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 41 vd. krs. Bağdâdî, *el-Fark*, 38.

¹⁵⁰ bk. Eş'arî, *Makâlât*, I: 213; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 646; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1993/1414), 217; Sönmez Kutlu, "Mürchie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2006), 32: 41.

¹⁵¹ Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi ve Emevîlerin politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Bu sebeplerle ilgili olarak bk. Kutlu, "Mürchie", XXXII: 41-42; a.mlf., *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV. Yayınları, 2002), 41-51.

¹⁵² Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, 28-29.

¹⁵³ Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, 138, 192. Ayrıca bk. Sudânî, *Menhec*, 106.

¹⁵⁴ Hadisçilerin Mürcie hakkındaki genel kanaatleri hakkında bk. Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, 125-132.

¹⁵⁵ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ty.), "Kader", 13; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 2013/1434), "Mukaddime", 9. Bu bağlamdaki hadislerin değerlendirilmesi hakkında bk. Yavuz Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, 2, 2003, 113-143; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, 125-127.

¹⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI: 112; a.mlf., *ed-Duafâ*, 82.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 361.

¹⁵⁸ Müslim, "Hac", 1229.

makrûn olarak nakledilmiştir. Yine bu rivayetin sıhhatine delil olacak pek çok tarikten hadis vârid olmuştur.¹⁵⁹

Bu râviden başka İbn Hacer'in *et-Takrîb* adlı eserinde Mürcî olmakla itham edilen bazı râviler bulunmaktadır. Aşağıda tespit edilen beş râvi hakkında münekkitlerin değerlendirmeleri ve Müslim'in bu râvilerden rivayeti olup olmadığı araştırılmıştır:

1. Ebû Bekr en-Nehşelî (ö. 166/782): "Sika" olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁰ Müslim iki rivayetini tahrir etmiştir.¹⁶¹

2. Beşîr b. el-Muhâcir (ö. ?): İbn Hacer "صدوق لين الحديث" ve Mürcîlikle itham edildiğini zikretmiştir.¹⁶² İbn Maîn "sika" olduğunu, Ebû Hâtim "يكتب حديثه ولا يحتج به" (hadisi yazılır ihticâc edilmez), Buhârî bazı hadislerine muhalefet edildiğini ifade etmiştir. Buhârî dışında bazı musannifler ondan rivayet etmişlerdir.¹⁶³ İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmekle birlikte çok hata yaptığını belirtmiştir.¹⁶⁴ Müslim mezkûr râviden bir hadis mütâbaat olarak rivayet etmiştir.¹⁶⁵

3. Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738): Mürcie'den olan Hammâd b. Ebî Süleymân'dan "neden hadis rivâyet ediyorsun?" sorusuna Şu'be, "sadûku'l-lisân" (doğru sözlü) olduğu için" cevabını vermiştir.¹⁶⁶ İbn Maîn, Ebû'l-Hasan el-İclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi hadis münekkitleri ise onu "sika" kabul ederler. Hadisçilik yönünü zayıf görenler, özellikle hayatının sonlarında hâfızasının zayıflaması sebebiyle hadisleri karıştırdığını ve Mürcî olduğunu ileri sürerler. Re'y ekolünden olması da hadisçilerin bu yöndeki eleştirilerine önemli bir zemin teşkil etmiştir. Bunlarla birlikte İbn Hacer vehimlerinin olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁷ Burada zikredilen ircanın olumsuz anlamda olmadığı, sözlük manasında kullanıldığı, Müslim'in ondan bir hadisi mütâbaat olarak rivayet ettiği zikredilmiştir.¹⁶⁸

4. Talk b. Habîb (ö. 90/708): Saîd b. Cübeyr, Eyyûb es-Sahtiyânî'ye Mürcie'den olması sebebiyle Talk b. Habîb'le aynı mecliste bulunmaması konusunda uyarıda bulunmuştur.¹⁶⁹ Talk b. Habîb hakkında İbn Sa'd,¹⁷⁰ Buhârî,¹⁷¹ Ebû Zür'a er-Râzî,¹⁷² Ebû Hâtim,¹⁷³ İbn Hibbân¹⁷⁴ ve İclî¹⁷⁵ sika değerlendirmesini

¹⁵⁹ Bk. Meslâti, *er-Ruvât*, 122.

¹⁶⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXXIII: 158; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII: 40.

¹⁶¹ Müslim, "Mesâcid", 93; "Siyâm", 71.

¹⁶² İbn Hacer, *Takrîb*, 125.

¹⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II: 102; Mizzî, *Tehzîb*, IV: 177-178; İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 411.

¹⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI: 98.

¹⁶⁵ Müslim, "Hudûd", 23; Meslâti, *er-Ruvât*, 215.

¹⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, I: 137; İbn Adî, *el-Kâmil*, II: 236.

¹⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, I: 137; İbn Adî, *el-Kâmil*, II: 236; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV: 160; İbn Hacer, *Takrîb*, 178; a.mlf., *Tehzîb*, III: 14 vd.

¹⁶⁸ Müslim, "Eşribe", 36; Meslâti, *er-Ruvât*, 217.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII: 227; Mizzî, *Tehzîb*, XIII: 452; İbn Hacer, *Tehzîb*, V: 28.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII: 227.

¹⁷¹ Buhârî, *ed-Duafâu's-sagîr* (nşr. Mahmûd İbrâhim Zayed) (Beyrut 1986), 65.

¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV: 491.

¹⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV: 491.

¹⁷⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV: 396-397.

¹⁷⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I: 482.

yapmışlardır.¹⁷⁶ Buhârî, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 95/713) Talk'ın Mürcîî olduğu rivayetini nakletmiş,¹⁷⁷ ancak hadiste "sadûk" olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁸ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te Talk'tan rivayet etmediği, *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine kaynaklarda Talk'ın zabt açısından tenkit edildiği görülmemekle birlikte dâî olduğu zikredilmiştir.¹⁷⁹ Müslim Talk'tan iki hadis rivayet etmiş, bu rivayetlerde bid'atiyle ilgili bir durum olmadığı görülmektedir.¹⁸⁰

5. Âsım b. Küleyb (ö. 137/754): İbn Hacer "sadûk" olduğunu, Mürcîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁸¹ İbnü'l-Medînî infirad ettiğinde onunla ihticac edilmediğini "لا يحتج به إذا انفرد", İbn Sa'd "sika" olduğunu ifade etmiştir.¹⁸² İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.¹⁸³ Müslim Âsım'ın dört rivayetini tahrir etmiştir.¹⁸⁴

2.4. Hâricî Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen bir diğer mezhep de Hâricîlik'tir. Hâricîler, Sıffin savaşında hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebû Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırka olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁵ İbn Hacer'in *et-Takrîb* adlı eserinde Hâricî olmakla itham edilen bazı râviler ve Müslim'in bu râvilerden rivayeti olup olmadığı aşağıda araştırılmıştır. Bu şekilde dört râvi bulunmaktadır:

1. İsmâîl b. Semî' (ö. ?): İbn Hacer onun "sadûk" olmakla birlikte Hâricî olduğunu zikretmiştir.¹⁸⁶ Zâide b. Kudâme'nin İsmâîl b. Semî'den sufrî¹⁸⁷ olması nedeniyle hadislerini almadığını belirten Yahyâ el-Kattân, "Hadis alanına gelince onda bir beis yoktur" (وأما الحديث فلا بأس به) ¹⁸⁸ veya "hadis alanında onda bir beis yoktur" (لا يكن به بأس في الحديث)¹⁸⁹ diyerek bu konuda ona katılmadığını ifade etmiştir. İsmâîl b. Semî'e dair "Beyhesî"¹⁹⁰ olduğu için ona gitmedim ve görüşlerini kabul

¹⁷⁶ Talk b. Habîb hakkındaki değerlendirmeleri topluca görmek için bk. Mizzi, *Tehzîb*, XIII: 451-453; Zehebî, *Sîyer*, VIII: 175-177; İbn Hacer, *Tehzîb*, V: 27-28.

¹⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV: 359; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I: 260.

¹⁷⁸ Buhârî, *ed-Duağâ*, 65.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, V: 27.

¹⁸⁰ Müslim, "Taharet", 56; "İlim", 27.

¹⁸¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 286.

¹⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, V: 49.

¹⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII: 256.

¹⁸⁴ Müslim, "Libâs", 64-65; "Zikir", 78; "Zühd", 54.

¹⁸⁵ Bk. Eş'arî, *Makâlât*, I: 167-168; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDV., 2001), 54-55; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, 646; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV. Yayınları, 1997)*, XVI: 169-175; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 16; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler*, 77-79.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 108.

¹⁸⁷ Hâricî fırkasının içerisinde yer alan bir gruptur. Detaylı bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I: 113.

¹⁸⁸ *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd li İbn Maîn*, 345.

¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II: 171; Mizzi, *Tehzîb*, III: 108.

¹⁹⁰ Hâricîler'in Ebû Beyhes Heysan b. Câbir'e (ö. 94/713) nisbetle anılan bir kolu. Detaylı bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I: 124-126; İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffâr, *Kitâbü'l-Mevâkıf* (thk. Abdurrahman Umeyre) (Beyrut 1997/1417), III: 692.

etmedim”¹⁹¹ şeklindeki açıklamaları kaynaklarda zikredilmektedir. İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel sika olduğunu söylemiş, Ebû Hâtim “sadûk, sâlihu'l-hadîs” olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir ¹⁹² Müslim ondan iki hadis rivayet etmiştir.¹⁹³

2. Hâcib b. Ömer (ö. 158/774): İbn Hacer “sika” olduğunu ve Hâricîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴ Buhârî bu iki râvi dışında İbn Uyeyne'den, Hâcib'in Hâricîlerin İbâdî¹⁹⁵ fırkasına mensup olduğunu nakletmiş ve onun naklettiği bir hadise örnek vererek hadisin mütâbaatının olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁶ İbn Adî de onun naklettiği rivayetin mütâbaatının bulunmadığını belirtmiştir.¹⁹⁷ İbn Hibbân ise Hâcib'in vehmettiğini ifade ederek onunla ihticâc edilemeyeceğini zikretmiştir.¹⁹⁸ Tenkit edilen Hâcib'den Buhârî'nin rivayet etmediği tespit edilmiştir. İbn Maîn ve İclî “sika” olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁹⁹ Müslim, Hâcib'den iki hadis rivayet etmiştir.²⁰⁰

3. Ebû Hassân el-'Arec (ö. 130/747): İbn Hacer “sika” olduğunu ve Hâricîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.²⁰¹ İbn Maîn “sika” olduğunu söylemiştir. Ebû Zür'a “لا بأس به” olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir. Buhârî bu râvi ile istişhâd etmiştir.²⁰² Müslim *es-Sahîh*'inde beş rivayetini tahrir etmiştir.²⁰³

4. Nasr b. Âsım (ö. ?): İbn Hacer “sika” olduğunu ve Hâricîlikle itham edildiğini ancak daha sonra bundan döndüğünü ifade etmiştir.²⁰⁴ Nesâî “sika” olduğunu ifade etmiş, İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir. Buhârî Raf'u'l-yedeyn cüzünde ondan rivayet etmiştir.²⁰⁵ Müslim Nasr'ın bir rivayetini tahrir etmiştir.²⁰⁶

¹⁹¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I: 79.

¹⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II: 172; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI: 31-32; Mizzî, *Tehzîb*, III: 109; İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 266-267.

¹⁹³ Müslim, “Müsâkât”, 60; “Zühd”, 47.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 144.

¹⁹⁵ Kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temîmî'ye nisbetle İbâdiyye adı verilmiştir. bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 74-75; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 93-101.

¹⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III: 79; a.mlf., *ed-Duafâ*, 40.

¹⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, II: 448.

¹⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I: 179; Zehebî, *Mizân*, II: 164.

¹⁹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, V: 203; İbn Hacer, *Tehzîb*, II: 115.

²⁰⁰ Müslim, “İmân”, 372; “Sıyâm”, 132.

²⁰¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 632.

²⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII: 201; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V: 393; Mizzî, *Tehzîb*, XXXIII: 242; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII: 63

²⁰³ Müslim, “Mesâcid”, 203; “Hac”, 205, 206, 207; “Birr”, 154.

²⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 560.

²⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V: 475; Mizzî, *Tehzîb*, XXIX: 348; İbn Hacer, *Tehzîb*, X: 381.

²⁰⁶ Müslim, “Salât”, 25.

2.5. Nâsibî Râviler

Hız. Ali'ye, evlâtlarına ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen bir isimdir.²⁰⁷ Nâsibî olarak bir râvi tenkit edilmiştir: Hâlid b. Seleme b. el-Âs b. Hişâm b. el-Muğîre:²⁰⁸ Hakkında “شيخ يكتب حديثه” (Hadisi yazılır, şeyh)²⁰⁹ ifadeleri yer almaktadır. Müslim bir rivayet nakletmiştir.²¹⁰

Bu râviden başka İbn Hacer'in *et-Takrîb* adlı eserinde Nâsibî olmakla itham edilen bazı râviler ve Müslim'in bu râvilerden rivayeti olup olmadığı da yer almaktadır.

1. Ahmed b. Abde (ö. 245/859): Nâsibî olmakla itham edilmiştir.²¹¹ “Sika” olduğu ifade edilmiştir.²¹² Nâsibî olduğu ithamı sabit değildir. Müslim otuz iki rivayetini tahrir etmiştir.²¹³

2. Abdullah b. Şekîk (ö. 108/726): İbn Hacer “sika” olduğunu ve Nâsibîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.²¹⁴ Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâîn de “sika” olduğunu belirtmişlerdir.²¹⁵ İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.²¹⁶ Müslim onun yirmi iki hadisini tahrir etmiştir.²¹⁷

3. Nu'aym b. Ebî Hind (ö. 110/728): İbn Hacer “sika” olduğunu ve Nâsibîlikle itham edildiğini ifade etmiştir.²¹⁸ Ebû Hâtim “صالح الحديث صدوق”, Nesâî de sika olduğunu söylemiştir.²¹⁹ Müslim dört rivayetini tahrir etmiştir.²²⁰

	Bid'atin çeşidi	Râvi sayısı	Rivayet sayısı
1	Şiâ	4	10
2	Kaderiye	2	2
3	Nâsibe	1	1
4	Mürchie	1	1
Toplam		8	14

Süyûtî ve İbn Hacer'in Müslim'in es-Sahîh'inde Ehlî Bid'at Olmakla Tenkit Ettiği Râviler ve Rivayetlerine Dair İstatistiksel Çizelge

²⁰⁷ Mehmet Öz, “Nâsibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2006), XXXII: 393-394.

²⁰⁸ Ukaylî, *ed-Duâfâ*, II: 5; İbn Adî, *el-Kâmil*, III: 21.

²⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, III: 335.

²¹⁰ Müslim, “Hayz”, 373.

²¹¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 82.

²¹² Mizzî, *Tehzîb*, I: 399; İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 51.

²¹³ Bazı rivayetleri için bk. Müslim, “İmân”, 2; “Mesâcid”, 110; “Hac”, 63.

²¹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 307.

²¹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XV: 91.

²¹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V: 10.

²¹⁷ Bazı rivayetleri için bk. Müslim, “İmân”, 291; “Salât”, 105.

²¹⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 307.

²¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X: 417.

²²⁰ Müslim, “İmân”, 231; “Müsâkât”, 27; “Sıfatu'l-kuyâme”, 32; “Fiten”, 108.

	Bid'at Türü	Râvi Sayısı	Rivâyet Sayısı
1	Şiâ	14	59
2	Hâricî	4	10
3	Kaderiye	5	116
4	Nâsibe	3	60
5	Mürctie	5	10
Toplam		31	255

*İbn Hacer'in Müslim'in es-Sahîh'inde Ehli Bid'at Olmakla Tenkit Ettiği Râviler ve Rivayetlerine Dair İstatistiksel Çizelge*²²¹

Müslim'in eserinde tahrir ettiği 2248 râvinin 124'ü hakkında bid'at ehlinden olmakla ilgili itham zikredilmektedir. Bu da %5.8 oranına tekabül etmektedir ki bu az bir orandır. Yarıdan fazla râvi hakkında da bid'at hususunun sabit olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri olmakla birlikte bir râvi hakkında bid'at ehli olmakla ilgili yapılan tenkit konusunda bir mutabakat olmadığı, yapılan ithamın diğer münekkitler tarafından geçerli sayılmadığı görülmektedir. Bazen bu itham zayıf bir rivayete de dayanmış olabilmektedir. Ayrıca bu husustaki tenkidin alanında bir uzman münekkit tarafından yapılmaması da bu durumun sebepleri arasında sayılmaktadır.²²²

Sonuç

Müslim, râvinin Ehl-i sünnet akidesinde olmasına önem vermiş ancak muhalif bir gruptan olsa bile eda ve tahammülde tessebbüt ehlinden ise bu durum ondan rivayet etmenin önünde bir engel teşkil etmemiştir. Genel bir perspektiften bakılacak olursa Müslim bid'at ehlinden rivayet konusunda çekimser olmakla birlikte ona göre Ehl-i bid'at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına yeterli bir cerh sebebi sayılmamıştır. Bid'at ehline toptancı bir bakışla yaklaşılmamış, seçmeci ve eleştirel yöntem münekkitler tarafından uygulanmış, eserlerine aldıkları râvileri ve rivayetlerini buna göre tasnif etmişlerdir. Bu bağlamda Müslim râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, her râviyi ve rivayetlerini ayrı ele alıp incelemekte ve tenkit edilen bu râvilerin rivayetlerini seçerek nakletmektedir.

Müslim, Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râvilerden genel itibariyle *el-Câmi'u's-sahîh*'te mütâbaat ve makrûn olarak tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Müslim'in söz konusu râvilerden eserlerinde bu şekilde rivayet etmesinde başta râvi hakkında zikredilen bid'at ehlinden olmakla ilgili itham yanında, râvinin dâî olması, re'y ehline nispet edilmesi ve zabt açısından tenkit edilmesi gibi diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir.

Müslim'in bid'at ehlinden rivayeti ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Şayet râvinin bid'ati sabit ise küfre götürücü değildir. Çoğunluk olarak Müslim'in râvileri dâî değildir, dâî olsa bile onların bu fiilinden tövbe ettiği ifade edilmiş ya da bu şekildeki râvi güvenilir kabul edilmiştir. Bu değerlendirmeler çerçevesinde adâlet

²²¹ Bk. Meslâtî, er-Ruvât, 123, 224.

²²² Meslâtî, er-Ruvât, 180-181.

ve zabt itibariyle *Sahîh'i Buhârî Sahîh'i Müslim'e* râcih kabul edilmiştir. Çünkü Müslim'in eserindeki ricâl arasında ta'n olunanlar Buhârî'nin eserindeki ricâlden ta'n olunanlardan daha fazladır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-zenâdika*. Thk. Sabrî Selâme Şahîn. Riyad: Dâru's-sebât, 1423/2003.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadîs İstihlâhları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV., 2009.
- Ayyaş, İsmâil Kâmil. "Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi kabûli rivâye menî't-teheme bi'l-bid'ati fi'l-Câmî'i's-sahîh". Malezya: Câmî'atu'l-Medîneti'l-âlemiyye, 2012/1436.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ty.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: TDV.
- Çınar, Mahmut. "Zarûrât-ı Dîniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 138. İstanbul: TDV. Yayınları, 2013.
- Dâ'ûr, Müyesser Receb Muhammed. *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellemin fihim fi'l-Câmî'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*. Doktora Tezi, el-Câmî'atu'l-Ürdüniyye, 2010.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-muğni, 1420/1999.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid. *er-Red ale'l-cehmiyye*. Nşr. Ebû Yusuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr. Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Işık Yayınları, 2013.
- Demirci, Ahmed. "Bidatçılık". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (1988): 71.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Matbaatu's-sa'ade, y.y., ty.
- Ebû Zehv, Muhammed. *Hadîs ve Hadîşçiler*. Trc. Selman Başaran - M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Eren, Mehmet. *Hadîs İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012.
- Eş'ârî, Eb'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve'ttilâfu'l-musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetu'l-asriyye, 1990/1411.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Şa-to ilahiyat, ty.
- Hammâd, Nafiz Hüseyin. "Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimüne bi'l-vad' dirâseten-tevsîkiyyeten". *Mecelletu's-sırât* 13/ 22 (2011).
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto, 2012.
- Hassûn, İndunisiyyen Hâlid Muhammed. *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmî'i's-sahîh*. Yüksek Lisans Tezi. Mekke: Ümmü'l-Kura, 1424.
- Hâşim, Mahmûd Ömer. "el-İmâmü'l-Buhârî ve eseruhu fi's-sünne". y.y., ty.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Thk. Zekerîyya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2012/1433.
- Hâyik, Mus'ab b. Atâullah. *el-İmâmü'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*. Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984/1404.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1953/1372.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Dımeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nuket âlâ kitâbi İbni's-Salâh*, Thk. Rebî b. Hâdî Umeyr. Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetu'n-nazar fi tavdîhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Abdullah b. Dayfullah el-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. Thk. Âdil Mürşid - İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ty.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Thk. Muhammed İbrahim Nusayr - Abdurrahman Umeyrâ. Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1996/1416.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. Thk. Mahmud İbrahim Zâyed. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu's-sikât*. Thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed. Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim. *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*. Thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999/1419.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru-sadr, ty.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî. *Şerhu ileli't-Tirmizî*. Thk. Nüreddîn İtr, Dâru'l-melâh, ty.
- İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*. Thk. Nüreddîn İtr. Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 2012/1433.
- İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasîf*. İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ty.
- İsmâil Hakka, İzmirli. *Hadis Tarihi*. Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Darulhadis, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler*. Ankara: DİB. Yayınları, ty.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.
- Karataş, Mustafa. *Hadis Rivayet Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV. Yayınları, 1989.
- Kudsî, Abdüsettâr Abdülhamîd. "Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid'atın Rivayetleri". *Hadis Araştırmaları*. Trc. Salahattin Polat. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Kummî, Ebû Sehl İsmâil b. Ali b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî en-Nevbahtî-Sa'd b. Abdillâh. *Kitâbu firaki's-Şiâ*. Thk. Abdülmün'im el-Hanefî. Kahire: Dâru'r-reşâd, 1992/1412.
- Makdîsî, Ebî'l-Fadl Muhammed b. Tâhir. *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1984/1405.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Mısır: el-Matba'atu'l-Mısıryye, 1929/1347.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 333-337. İstanbul: TDV. Yayınları, 1996.
- Öz, Mustafa. "Şiâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 111-114. İstanbul: TDV. Yayınları 2010.
- Öz, Mustafa. "Nâsibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 393-394. İstanbul: TDV. Yayınları, 2006.
- Polat, Salahattin. "Cerh ve Ta'dîlin Öznelliği". *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-va'î*. Thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Kahire: Dâru'l-fıkr, 1984/1404.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir. *Muhtârü's-sihâh*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435.
- Sıddıkî, M. Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. Trc. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.
- Subeyh, Mu'tez Yûsuf Cemîl. *Menhecü'l-İmâm Müslim fi'r-rivâyeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati*. Yüksek Lisans Tezi. Câmî'atu'n-Necâh el-Vataniyye, Filistin 2012.
- Sûdânî, Kerîme. *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivâyeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmî'î's-sahîh*. Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafîî. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafîî. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Thk. İrfân el-Aşşâ. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1993/1414.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/12 (2013): 24.
- Şehrîstânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993/1414.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî. *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1984/1404.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Yeni Usul-i Hadis*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Trc. İbrahim Canan. İzmir: Silm Matbaası, 1982.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Haz. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ty.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk İki Asır*. İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015, ss. 115-459.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV. Yayınları, 1992.
- Uğur, Mücteba. *İmâm Buhârî*. Ankara: TDV. Yayınları, 2005.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr*. Thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1984/1404.

- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, ty.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 129. İstanbul: TDV. Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 501. İstanbul: TDV. Yayınları, 1994.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV., 2013.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Thk. Abdülkerîm el-Azbâvî. Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385.
- Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif. *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi (Tecdîd Mukaddimesi)*. Trc. Ahmed Naim. Ankara: DİB. Yayınları, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-Mükizâ fî ilmi mustalahi'l-hadis*. Nşr: Abdulfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetu'l-matbu'ati'l-İslâmiyye, 1405/1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*. Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1954/1374.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad. Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995/1416.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*. Thk. Zeynel'abidin b. Muhammed Belâ Ferîc. Riyad: Mektebetu advâu's-selef, 1998/1419.